

ПРОТОМІСТА ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ: 4200–2750 ДО Н. Е.

Статтю присвячено характеристиці поселень-гігантів трипільської культури за даними археометричних та археологічних досліджень. Поставлено питання про початкові процеси урбанізації в Європі V–IV тис. до н. е.

Трипільська археологічна культура була відкрита понад 130 років тому. За цей час знайдено тисячі, а розкопано – сотні давніх поселень. Однак найбільша таємниця цієї цивілізації Старої Європи була відкрита лише 30 років тому. Археометричні дослідження (аерофото- та магнітна зйомка) дали археологам плани великих поселень, які належать до різних періодів існування трипільської культури. Ці поселення мали площу від 0,5 до 4,5 км², регулярне планування, сотні або тисячі будівель, які існували одночасно. С14 дати цих поселень – між 4200–2750 рр. до н. е. Це означає, що поселення з кількістю жителів від 5000 до 15 000 осіб виникли в Європі в той самий час, що й в Месопотамії. Іншими словами, процеси ранньої урбанізації проходили паралельно в Старій Європі та в Шумері (Відейко, 2003: 37, 138).

Після 30 років досліджень ми маємо дані щодо хронології, архітектури, економіки трипільських поселень-гігантів (Відейко, 2002а). Результати цих досліджень дають змогу оцінити місце цих поселень як в праісторії України, так і в цивілізації Старої Європи*.

Планування поселень-протоміст

Планування встановлене на підставі дешифрування аерофотознімків, магнітної зйомки, а також археологічних розкопок. Наведемо приклади планування поселень, віднесених до етапів VII та CI (рис. 1; 3; 8).

Поселення Володимирівка знаходиться біля с. Підвисоке Ново-Архангельського району Кіровоградської області. Воно розташоване на високому правому березі р. Синюхи. З північного боку селище прикрите глибоким яром, зі сходу – річкою, на півдні – частково яром, який виходить до берега. Північна частина поселення частково перекрита селом. Загальна площа поселення біля 80 га. Було розкопано рештки жител та господарчі ями, встановлено приблизне планування поселення (у вигляді витягнутих овалів) та кількість жител (від 150 до 200). Тривалий час поселення Володимирівка вважалось найбільшим з відомих в Україні трипільських селищ (рис. 1).

За даними аерофотозйомки К.В. Шишкін (Шишкін, 1985, рис. 4, 2) дешифрував це поселення, у загальних рисах підтвердивши дані археологічних досліджень. Поселення в плані овальне. Кількість овальних структур зі сторони поля досягає шести. Два центральні овали, орієнтовані по довгій осі в сторону річки, відповідають визначеним Т.С. Пассек. Простір між ними, шириною 70–80 м, не забудовано. За їх межами зі сторони поля помітні ще чотири лінії суцільної забудови, вірогідно, зруйновані оранкою з південно-західної сторони.

У центральній частині селища, на північно-західній ділянці, на аерофотознімку добре помітна квартальна та вулична забудова. Довжина 7–8 радіальних вулиць, які йдуть до центру поселення, складає від 100 до 200 м. У центрі виділяються близько 10–12 кварталів. Як видно на знімку, ця частина поселення збереглася найкраще. Приблизно четверта частина поселення перекрита забудовою села

* «Стара Європа», цивілізація Старої Європи – поняття, уживане М. Гімбутас для неоліту Балкан, Центральної та Південно-Східної Європи в період 7000–3000 рр. до н. е. Див.: Gimbutas, 1973: 1–20.

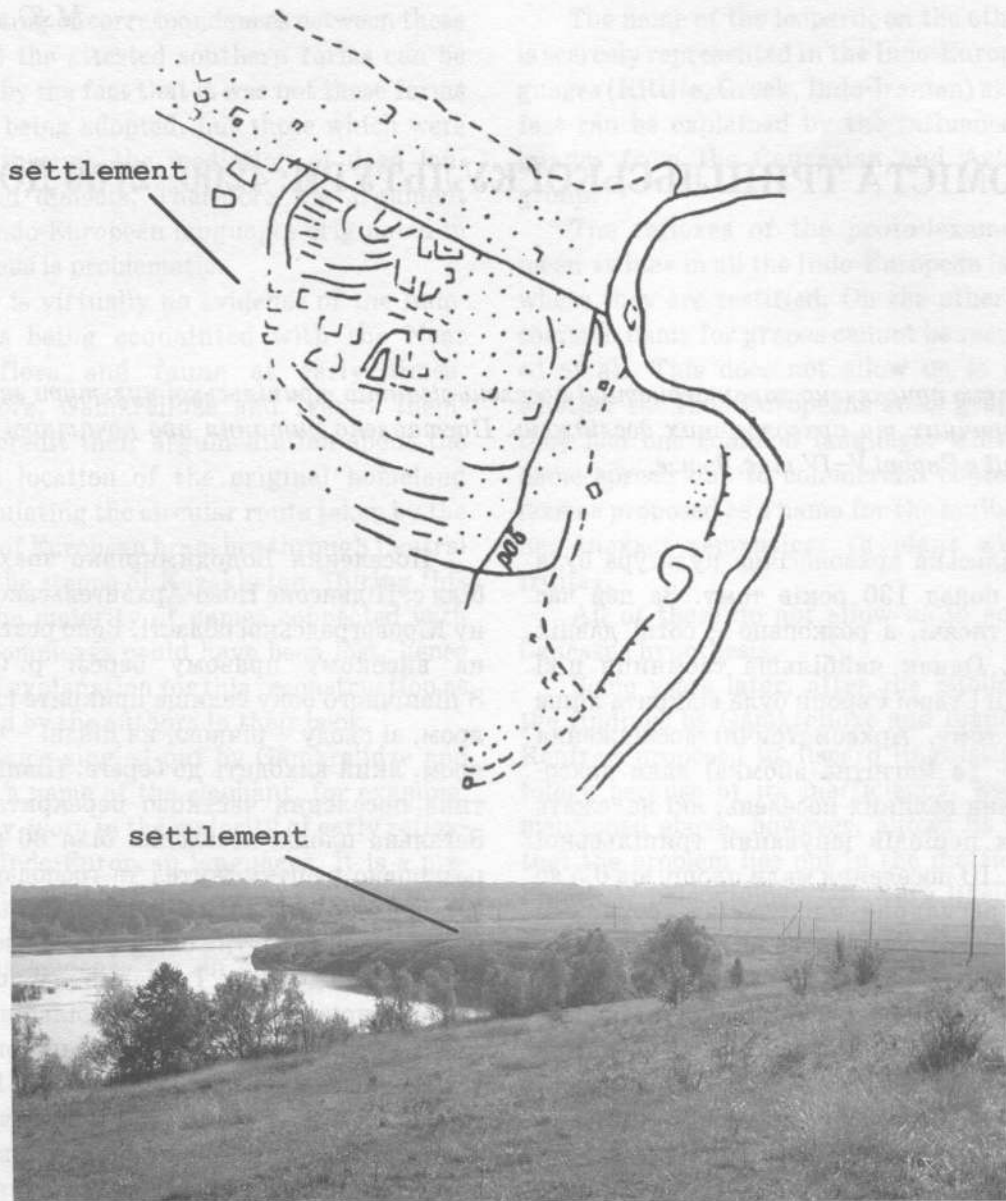


Рис. 1. Вид на місце розташування та аерофотознімок поселення протоміста трипільської культури біля с. Володимирівка

Fig. 1. Volodymyrivka. Plan (aerial survey), near 4100–4000 BC and contemporary view

Підвисоке. Якщо враховувати цю частину, то загальна площа поселення могла досягати 100 гектар – тобто була більшою за встановлену археологічними розвідками та розкопками.

Якісь об'єкти також виявлено на аерофотознімку ближче до берега Синюхи, за межами компактної забудови поселення. Так само за межами дешифровано два квартали зі сторонами від 50 до 70 м на північний захід від центральних овалів поселення.

У ході розкопок досліджено рештки наземних жител – завали обпаленої глини з відбитками дерев'яних конструкцій на нижній стороні. Ширина жител від 4 до 6 м, довжина – від 10 до 15 м. На ділянці протитанкового рову Т.С. Пассек дослідила залишки чотирьох споруд, які були прибудовані одна до одної довгими сторонами (Пассек, 1949, рис. 41, 42). У цьому місці рів перетнув один із зовнішніх овалів забудови, який читається на аерофотознімку як суцільна лінія. Отже, можна ствер-

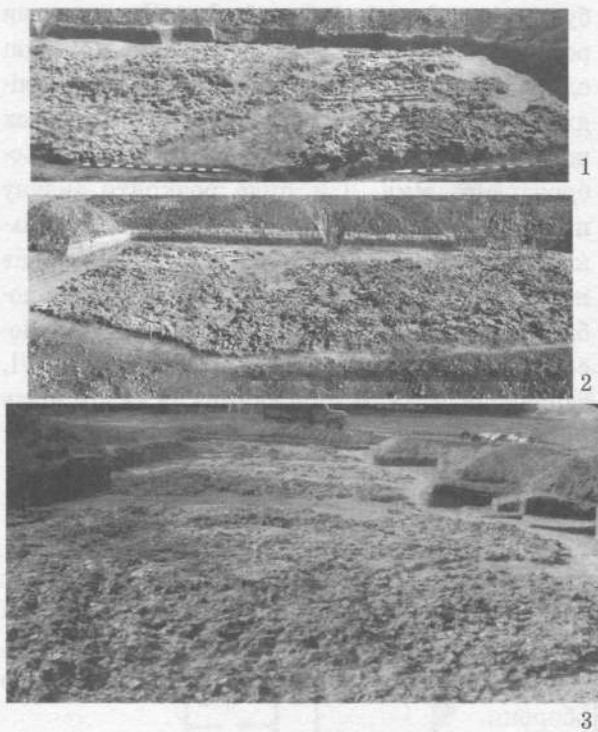


Рис. 2: 1–2 – Володимирівка, дослідження ряду збудованих поруч жител. Розкопки Т.С. Пассек, 1946 р. Науковий архів ІА НАНУ; 3 – Майданецьке, дослідження другого еліпсу будівель.

У розкопі – залишки семи жител. Розкопки М.Шмаглія та М. Відейка, 1987 р.

Fig. 2: 1–2 – Volodymyrivka, excavations of dwellings at 1946 (by T. Passek); 3 – Maydanetske, remains of the seven dwellings. Excavations of 1987 (by M. Shmaglij, M. Videiko)

джувати, що ця лінія складалася із щільно прибудованих будинків (рис. 2: 1, 2). За матеріалами публікацій та звітів, вони могли мати не один, а два поверхи, на другому знаходилися опалювальні споруди для вогнища. Так само чотири споруди поспіль досліджено в центральному та наступному за ним овалах (Пассек, 1949, рис. 36). Таким чином, маємо у Володимирівці тип укріплень, схожий на досліджений пізніше в Майданецькому (Шмаглій, Відейко, 1993) – суцільні лінії жител, які оточують поселення. При цьому між центральними овалами залишено незабудований простір. Володимирівка – поки що

найдавніше з трипільських поселень-гігантів із такою системою укріплень.

Поселення Майданецьке знаходиться біля села Майданецьке Тальнівського району Черкаської області. Воно розташоване на краю вододілу, частково займаючи долину річки Тальянки в урочищі «Майдан». Зі сходу урочище обмежене долиною річки Тальянки (права притока р. Гірський Тікич, басейн Південного Бугу). Лівий берег річки похилий, правий – крутий, з нахилом до 15 градусів. Із заходу місце розташування поселення було обмежено долиною, на дні якої протікав безіменний струмок. Ця місцевість нині має назву Широка Долина. Таким чином трипільське поселення з трьох боків було обмежене природними кордонами (рис. 3). З напільної сторони частина перемички перетиналася глибоким яром, на дні якого протікав струмок. Планування трипільського поселення може бути досліджене на базі вивчення аерофотознімків, плану за даними магнітної зйомки та

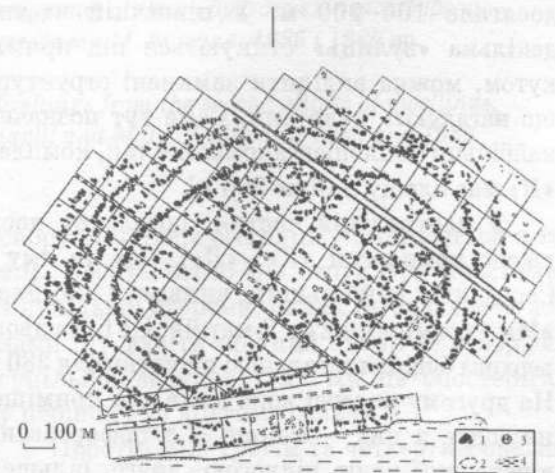


Рис. 3. Вид на місце розташування та план за даними магнітної зйомки (за В.П. Дудкіним) поселення протоміста трипільської культури біля с. Майданецьке

Fig. 3. Maydanetske. Contemporary view and magnetic prospecting plan (after V. Dudkin) Near 3700–3500 BC

результатів розкопок. На аерофотознімках добре помітні еліптичні структури, помітна квартальна забудова в центральній частині поселення. В окремих місцях помітні навіть поодинокі будівлі, площі, «вулиці», в'їзди на поселення.

У цілому збігається зі знімком детальніший, магнітний план Майданця. Розміри та розміщення 1575 жител визначено за магнітними аномаліями від їхніх решток. Частина з них розташована в чотирьох еліптичних структурах, які вписані одна в одну. Еліпси пронумеровано нами від центру до країв поселення. На різних ділянках ці структури виглядають по-різному. Найкраще помітно перший, або центральний, еліпс та другий, який відділено від нього незабудованою площею. У південно-східній частині поселення помітно чотири ряди будівель, а в північно-західній та північно-східній – лише три.

Будівлі, включені до еліптичних структур, орієнтовані, як правило, по довгій осі до центру поселення. У центрі пам'ятки в оточенні першого овалу забудови знайдено 500 аномалій від жител. Це майже третина загальної кількості аномалій. Частина з них, особливо у північній частині поселення, вишикувана лініями, обриси яких нагадують вулиці та квартали. Деякі «вулиці» починаються від в'їздів на поселення. Довжина кількох із них досягала 100–200 м. У північній частині декілька «вулиць» стикаються під прямим кутом, можна виділити замкнені структури, що нагадують квартали. Саме тут позначено найбільші за площею аномалії – так, комплекс «Н» має площу майже 600 м².

У центральній частині поселення досліджено комплекси «К», «Л», «М» та яму 1. Серед них найбільшим виявився комплекс «М» – розмірами 27 x 7 метрів. Це була двоповерхова будівля загальною площею біля 380 м². На другому поверсі вона мала два приміщення, одне з них – менше – з пофарбованою в червоний колір підлогою, друге, більше, – з глиняними лавами вздовж чотирьох стін. Решта комплексів мала скромні розміри і може бути віднесена до стандартної забудови поселення.

Перший, центральний еліпс, що оточував «вулиці» та «квартали», мав розміри 800 x 1200 м. Він нараховував 225 будівель різних розмірів. Усі вони по довгій осі були орієн-

товані до центра поселення. Інтервал між будинками був від 0,5 до 1–2 м. Як показали розкопки, вони були конструктивно поєднані один з одним. Із центрального овалу досліджено залишки – комплексу «Ж» – кількох жител, перекритих насипом кургану ранньобронзового віку. Тут було розкрито значну площу – понад 2000 м². На думку К.В. Зінковського, на віддалі кількох метрів від торців жител з напільної сторони проходила глинобитна стіна, опливи якої виявлено під час досліджень. Далі, за стіною, розкопано яму VI, заповнену сміттям. Вона виникла як котлован для видобутку глини під час будівельних робіт. На плані поселення помітно кілька в'їздів до центральної частини, які мають продовження у вигляді «вулиць».

Простір між центральним та другим овами не було забудовано. Відстань між ними складає від 70 до 100 м. на різних ділянках. Можна вважати, що це було зроблено з метою оборони.

Другий овал забудови мав розміри 1000 x 1400 м. і нараховував, за даними магнітної зйомки, 165 жител. Слід, однак, врахувати, що не менше 20 відсотків другого овалу не було охоплено магнітною зйомкою. Виходячи зі щільності забудови, типової для першого овалу, та даних розкопок другого, тут мало б бути принаймні вдвічі більше жител: десь до 330–350. Саме у другому овалі було проведено найбільші розкопки – досліджено рештки 25 житлово-господарчих комплексів. На дослідженій ділянці житла по довгій осі були орієнтовані до центра поселення і стояли впритул одне до одного, з інтервалом не більше 1–1,5 м., так само, як у центральному овалі. Тобто поселення мало ще одну лінію з прибудованих одне до одного жител (рис. 2: 3; 4).

У південно-східній частині поселення другий еліпс забудови місцями змикався з третім. Простір між ними досить хаотично забудовано житлами найрізноманітніших розмірів – за винятком невеликої ділянки у північно-західному секторі поселення. Цікавим є скупчення приблизно 20 будівель, які утворюють ніби поселення в поселенні.

Третій овал забудови мав розміри 1200 x 1800 м. У ньому нараховано 115 комплексів. Тут так само частина пам'ятки знаходиться під сучасною забудовою та зруйнована на схилі річкової долини – отже, загальна їх

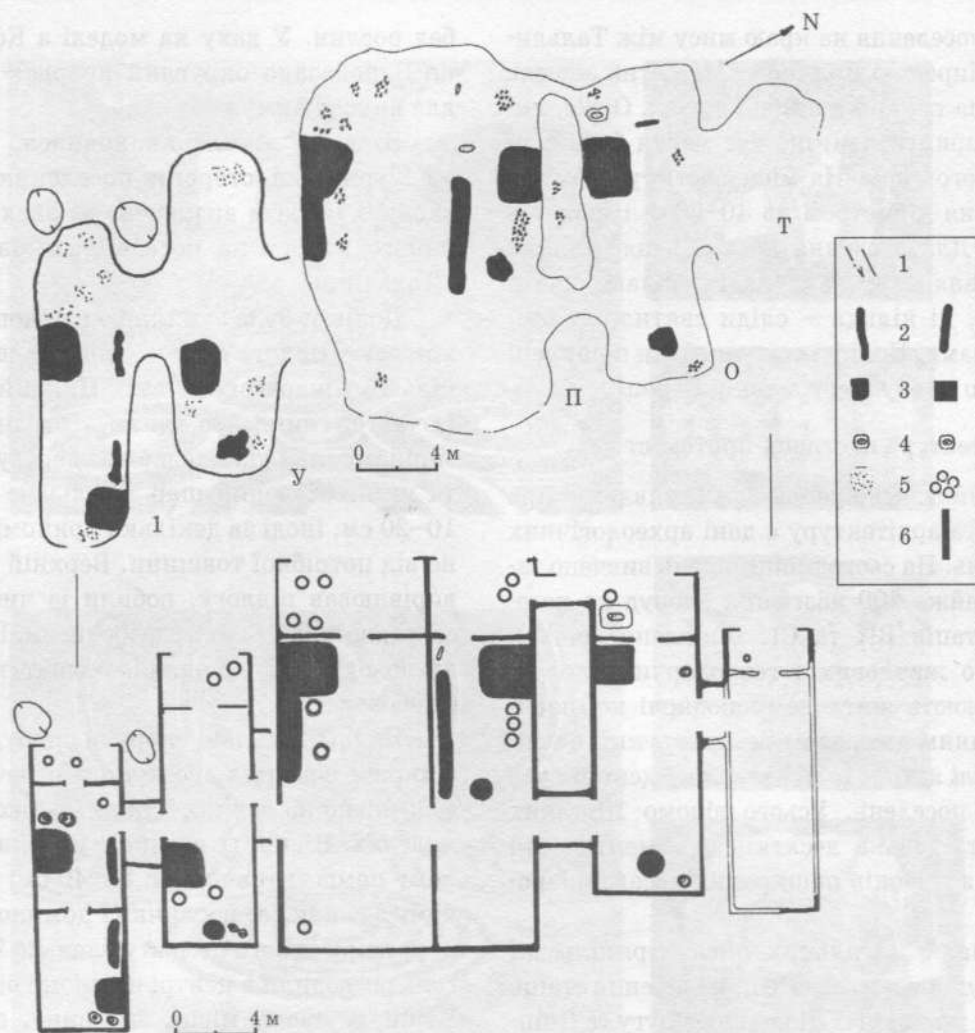


Рис. 4. Майданецьке. План розкопок та реконструкція ділянки другого еліпса забудови, комплекси 4, У, П, О, Т. Розкопки М. Шмаглія та М. Відейка, 1986 і 1989 рр.

Fig. 4. Maydanetske, plan and reconstruction of dwellings from the second ellipse of dwellings, complexes 4, У, П, О, Т. Excavations by M.M. Shmaglij and M.Ju. Widejko of 1986 and 1989

кількість теж мала б бути дещо більшою. Третій еліпс забудови добре помітно у південно-східній та південно-західній частинах поселення. Він зникає в північній його частині. У третьому овалі розкрито декілька окремих споруд – комплекси «Б», «Р», «3-1», «3-2», різноманітні за розмірами та конструкцією.

Четвертий овал забудови мав розміри 1300 x 1900 м. і нараховував, за даними магнітної зйомки, до 130 споруд. До цього теж слід було б додати певну кількість споруд з ділянки під сучасним селом. Крім того, у східній частині поселення кілька десятків жител, які стояли колись у заплаві р. Тальянки, нині поховані під водою ставка. Місцями на плані

споруди четвертого еліпсу зникаються з третім. Досить чітко цю структуру простежено з напільної сторони, однак інтервал між жителями тут досить значний і вони не утворюють суцільної забудови, як ми це спостерігали у першому та другому овалах.

Простір між третім та четвертим овалами хаотично забудовано, причому особливо щільно – над Широкою Долиною, у найбільш захищеному місці. Житла в четвертому овалі різних розмірів. Так, розкопаний тут комплекс «И» мав розміри 22 x 9 м і нараховував не менше ніж п'ять приміщень на двох своїх поверхах.

Залишаються таємницею кільцеві структури, дешифровані на аерофотознімках за

межами поселення на краю мису між Тальянкою та Широкою Долиною. Магнітна зйомка не виявила тут аномалій від жител. Отже, лишається припустити, що тут могли бути споруди іншого типу. На місцевості тут помітні підвищення діаметром до 40–60 м і висотою 1,5–1 м. Для зведення курганів ця ділянка розташована надто низько в заплаві річки. Можливо, ці кільця – сліди святилищ, оточених ровами. Подібні споруди були поширені в V тис. до н. е. у Центральній Європі.

Архітектура поселень-протоміст

Головним джерелом для уявлень про забудову та архітектуру є дані археологічних досліджень. На сьогоднішній день вивчено залишки майже 200 наземних споруд на поселеннях етапів VII та CI. Виявлено рештки переважно житлових і господарчих споруд, які утворюють житлово-господарчі комплекси. Ще одним джерелом реконструкції є глиняні моделі жител та храмів, знайдені під час розкопок поселень. Усього відомо 10 таких моделей та кілька десятків фрагментів, які походять з регіонів поширення поселень-протоміст.

Житла. У загальних рисах трипільські наземні будівлі житлового призначення етапів VII та CI у межах річчч Південного Бугу та Дніпра, за даними розкопок та аналізу глиняних моделей, можна реконструювати таким чином.

Стіни каркасно-стовпової конструкції, із заповненням проміжків між стовпами колотим деревом, зрідка – плетені з лози. Ззовні та зсередини такі стіни обмазували глиною з домішкою полові. Поверхню вкривали тонким шаром глини, фарбували. Знайдено також рештки монолітних глинобитних стін (Зинківський, 1976, 1983; Круц, 1989, Маркевич, 1990, Відейко, 2000а).

Конструкцію даху жител можна реконструювати за зображеннями на моделях жител. Маємо три типи даху – двосхилий (моделі з Ворошилівки та колекції С. Платонова), чотирисхилий (модель з Коломийщини-II), напівкруглий (моделі з Розсохуватки колекції С. Платонова). Є підстави припустити, що двосхилий дах типовий для суспільних або культових споруд, а чотирисхилий – для житлово-господарчих комплексів. На моделях показано також крокви та покрівлю з сте-

бел рослин. У даху на моделі з Коломийщини-II показано округлий проріз – ймовірно, для виходу диму.

Вхід до житла знаходився, звичайно, з внутрішньої сторони поселення. Ширину входу 0,7–0,8 м визначено за знахідкою глиняного порогу на поселеннях Майданецьке і Тальянки.

Долівка була земляною в одноповерхових житлах. Підлога другого поверху вкривалася кількома шарами обмазки. Нижній складався із чистої глини або глини з рослинними домішками, яка укладалася по дереву перекриття як нівелюючий шар загальною товщиною 10–20 см, іноді за декілька прийомів – залежно від потрібної товщини. Верхній шар, який вирівнював підлогу, робили із чистої глини завтовшки 0,5–2 см та фарбували. Цю поверхню доводилося періодично ремонтувати та підфарбовувати.

Як опалювальні споруди споруджувалися відкриті вогнища або купольні печі. Останні зображено на деяких трипільських глиняних моделях. Відкрите вогнище робили на глиняному помості товщиною 20–40 см, виготовленому з глини без рослинних домішок. Звичайні розміри такого помосту близько 2 x 2 м. Вогонь розводили в центрі на площі біля 1 x 1 м. Черинь у цьому місці, звичайно, доводилося ремонтувати по кілька разів за час існування житла. Біля відкритого вогнища в перекритті влаштовували круглий отвір для виходу диму діаметром до 0,4 м, обмазаний глиною і пофарбований.

Відомі знахідки глиняних лав вздовж стін довжиною 4–8 м, шириною 0,2–0,4 м та висотою 0,1–0,25 м, зроблених із глини з рослинними домішками та пофарбованих в червоний колір. Лави показано на моделях жител та відкрито під час розкопок. Зазвичай лава розташовувалася вздовж стіни навпроти печі або вогнища, тоді на ній розставляли посуд, у тому числі великі піфоси (тару для запасів), які робили з глини з домішками полові і прикрашали ритим орнаментом (рис. 5, -1). Іноді глиняна лава йшла по периметру приміщення або вздовж двох стін. Крім лав, з глини робили різноманітні корита, в які іноді вставляли зернотерки. З глини робили жертovníки, які знайдено в багатьох житлах. Жертovníки хрестоподібні в плані (рис. 5: 1, 2) або круглі, діаметром до 1–1,5 м та прямокутні. Ці свя-

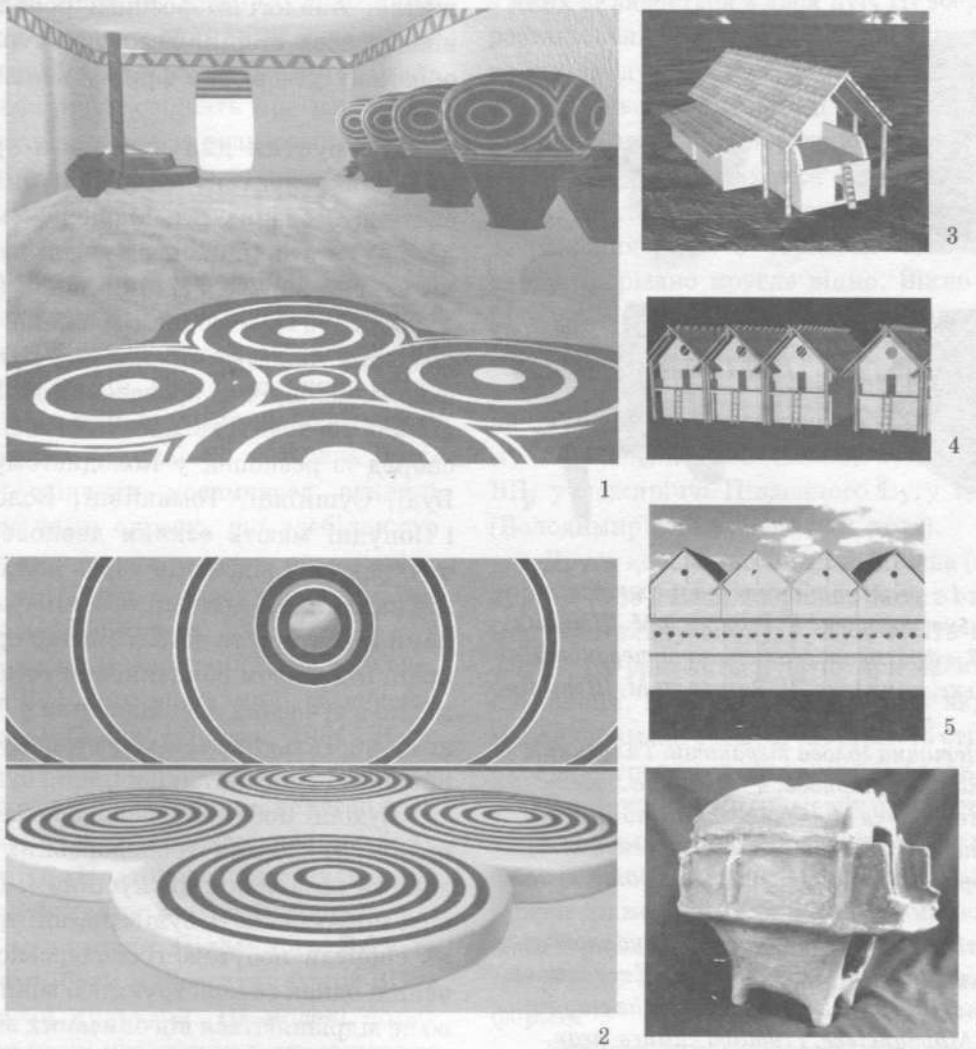


Рис. 5. 1–5 – Майданецьке, тривимірні реконструкції (1 – 3D графіка М.Ю. Корбути; 2–5 – М.М. Відейка): 1 – інтер'єр стандартного житлового приміщення за даними розкопок та глиняними моделями жител; 2 – вівтар-жертвовник у житловому або храмовому приміщенні; 3 – реконструкція двоповерхового житлово-господарчого комплексу И, за даними розкопок 1984 р.; 4 – реконструкція забудови другого еліпса за результатами розкопок 1986–1991 рр.; 5 – реконструкція центрального еліпса забудови. За результатами розкопок комплексу Ж; 6 – глиняна модель будівлі. Розсохуватка. Межиріччя Південного Бугу та Дніпра, приблизно 3700–3600 до н. е. Музей ІА НАНУ

Fig. 5. 1–5 Maydanetske, 3D reconstructions (1– 3D graphics by N.Yu. Korbut; 2–5 by M.M. Videiko): 1 – reconstruction of interior of the living room, based on data from excavations and house models; 2 – altar at Trypillian dwelling; 3 – Maydanetske, reconstruction of the large two-storied dwelling, based on excavations data of 1984; 4 – reconstruction of the second ellipse of dwellings, based on excavations data of 1986–1991; 5 – reconstruction of the central ellipse of dwellings, based on excavations of complex Ж; 6 – clay model of building from Rozsokhuvatka. Trypillya culture, near 3700–3600 BC. Between South Bug and Dnipro Rivers. Museum of Institute of Archaeology, NA of Ukraine

щенні місця фарбували в червоний колір та прикрашали ритим спіральним орнаментом.

Стіни будівель фарбували з обох сторін, застосовуючи мінеральні фарби на розчинни-

ках органічного походження або на воді. Найпоширеніший колір фарбованих стін – темно-червоний, коричневий. Підлогу, деталі інтер'єру та глиняні вимостки фарбували

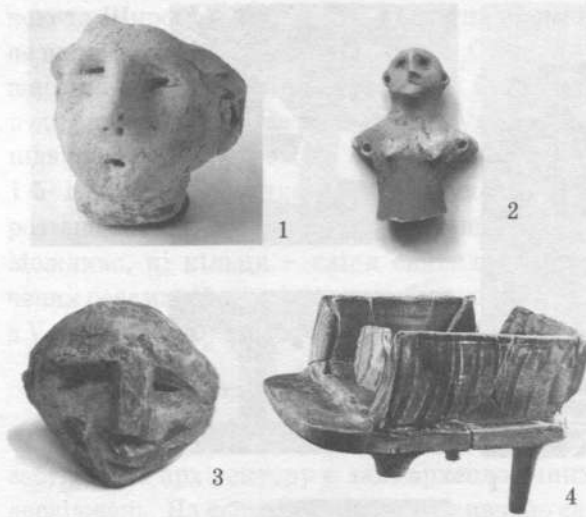


Рис. 6: 1 – реалістична голова теракоти. Майданецьке, комплекс Е. Розкопки М. Шмаглія 1973 р.; 2 – фрагмент реалістичної теракоти. Майданецьке, комплекс Ш. Розкопки М. Шмаглія та М. Відейка 1987 р.;

3 – реалістична голова теракоти. Тальянки, знахідка С.Д. Смирнова; 4 – глиняна модель храму. Межиріччя Південного Бугу та Дніпра, приблизно 4200–3900 до Р. Х. Поселення Володимирівка. Національний історичний музей

Fig. 6: 1 – head of the clay figurine. Maydanetske. Trypillya culture, near 3700–3500 BC. Excavations by M. Shmaglij, 1987; 2 – fragment of the clay figurine. Maydanetske. Trypillya culture, near 3700–3500 BC, complex Ш. Excavations by M. Shmaglij and M. Videjko, 1987; 3 – Head of the clay figurine. Talyanky. Trypillya culture, near 3600–3500 BC. Found by S.D. Smyrnov; 4 – clay model of a temple. Trypillya culture, near 4200–4100 BC. Between South Bug and Dnipro Rivers, Volodymyrivka. National Museum of History of Ukraine

в червоний колір. На моделях жител показано схеми розпису стін ззовні та всередині. Використовували для розпису білий та чорний, а також різноманітні відтінки червоного кольору. Мотив орнаменту магічного змісту – геометричні елементи: дуги, напівкола, кола, трикутники, прямі та під кутом лінії. Так було розписано ззовні та всередині стіни відкритої моделі, знайденої 1940 р. у Володимирівці (рис. 6: 4). Всередині будинку вузькі фризи з навскісними лініями нанесено у верхній частині стін. На володимирівській моделі фестонами з дуг прикрашено також підлогу

житла. Аналогічні розписи робили навколо вікон з обох сторін. Усередині геометричний орнамент утворював фриз у верхній частині стіни.

Підґрунтям для висновків про «вертикальний розвиток» споруд є низка ознак, систематизованих В.І. Маркевичем на основі досвіду багаторічних досліджень і узагальнення наявних археологічних даних (Маркевич, 1990: 47–51). Проаналізувавши матеріали розкопок трипільських жител у Буго-Дніпровському межиріччі, проведених до 1970 р., ми дійшли висновку, що практично всі з описаних споруд із розкопок у Колодистому-1, Старій Буді, Сушківці, Томашівці, Володимирівці і Попудні мають ознаки двоповерховості – починаючи з відбитків дерев'яних конструкцій на глиняній обмазці та закінчуючи знахідками інвентаря та деталей інтер'єру, знятих під шаром обмазки, так само, як це ми маємо в сучасних дослідженнях у Майданецькому чи Тальянках. Цю обставину враховано при визначенні загальної площі будівлі.

Будівлі побутово-господарського призначення. Виділення господарських споруд за даними розкопок є дискусійним. Досліджено невелику кількість будівель, які трактуються як споруди побутово-господарського призначення, однак за конструкцією вони принципово не відрізняються від описаних вище жител. Відомі навіть двоповерхові споруди господарсько-побутового призначення – наприклад, Майданецьке, споруди Ж1 та Ж4. Єдиною відмінністю від жител можна вважати відсутність опалювальних споруд (Шмаглія, Відейко, 1987). Зрідка трапляються намазані на землю глиняні черини відкритих вогнищ діаметром 0,5–1 м. У більшості випадків для потреб господарства використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель.

Ремісничі будівлі. У більшості випадків для ремісничої діяльності використовували перший поверх або окремі відсіки житлових будівель, де встановлювали необхідні пристрої. Окремі комплекси на поселеннях етапів ВІІ та СІ у межиріччі Південного Бугу та Дніпра на разі не виявлено. Про високу вірогідність їх існування можуть свідчити такі факти, як наявність масового виробництва кераміки з використанням двоюрисних гончарних горнів, а також спеціалізація в галузі обробки кременю.

Громадські споруди. Дані археологічних досліджень та знахідки глиняних моделей на поселеннях трипільської культури Буго-Дністровського межиріччя свідчать про існування споруд, які відрізнялися за розмірами, плануванням, зовнішнім виглядом та інтер'єром від житлово-господарчих комплексів та господарських будівель. Ці особливості дають змогу припустити, що вони мали громадський характер, призначалися для перебування в них відносно великих груп людей та здійснення певних обрядових дій. Отже, їх можна трактувати як громадські споруди або навіть храмові будівлі. Про існування храмових будівель можуть свідчити, насамперед, глиняні моделі. Зазначимо одразу, що здебільшого трактування цих споруд, а також реконструкція обрядів, які в них проводилися, є питаннями вельми дискусійними.

Широковідома модель, знайдена в 1936 р. на поселенні Володимирівка, та її трактування як храмової будівлі (Пассек, 1984; 1949: 99–100). На моделі в приміщенні зображено лише хрестоподібний жертвник, немає ні печі, ні інших звичних деталей інтер'єру (рис. 6: 4).

У колекції С. Платонова представлено три екземпляри глиняних моделей споруд, які походять з межиріччя Південного Бугу та Дніпра і можуть бути віднесені до етапів ВІІ та СІ трипільської культури. Ці моделі дозволяють внести певні корективи в уявлення про зовнішній вигляд споруд громадського призначення, які зводилися на поселеннях цього регіону в період 4100–3500 рр. до н. е. (Відейко, 2003: 86–89, вклейка 1).

Одна з них умовно зображає прямокутну в плані споруду. Висота моделі – 28,5 см; розміри платформи 26 x 42 см. Склеєна з фрагментів, втрачені частини доповнені гіпсом, тоновані, орнамент на втраченій частині реконструйований (Відейко, 2003: 87).

Будівля зображена на невисокій платформі, яка спирається на шість ніжок. Дах куполоподібний, на торцях фронтона, увінчані горизонтальними зображеннями місячних серпанків, які нагадують роги бика. Поверхня моделі була пофарбована в червоний колір. Орнамент нанесений врізними лініями, які були заповнені білою пастою.

Вхід до будівлі оформлений високою аркою. Арка прикрашена врізними зображеннями п'яти символічних серпанків, кожен

з яких складається з двох дуг. Ці зображення розташовані симетрично: по дві зліва та справа від входу, а одна – вгорі, над ним. Стіни будівлі виведені з рівня платформи. На кожній з них наліпами передано по три фігурних стовпи. У проміжках між стовпами на стінах врізними лініями зроблені парні стилізовані зображення змії. У торцевій стіні навпроти входу прорізано кругле вікно. Вікно оточене прокресленим колом з трикутними орнаментальними композиціями.

Стилістика та орнаментация моделі вказує на те, що вона могла бути виготовлена на одному з поселень трипільської культури етапу ВІІ, у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (Володимирівська група пам'яток).

Друга керамічна модель більша (Відейко, 2003: 87–88). Вона зображає багато оздоблену монументальну споруду, яка стоїть на платформі, що спирається на чотири масивні стовпи-колони. Поверхня моделі була вкрита помаранчевим ангобом, бічні стіни та стіна перед входом зберегли сліди червоної фарби.

Платформа по периметру оздоблена малюванням у вигляді трикутників, які складаються з ліній шириною до 2 мм. Трьома наліпами, кожен діаметром біля 1 см, розміщеними на обох торцях, передано дерев'яні конструкції – поздовжні лаги, які складали основу платформи.

Будівля має округлий дах, прикрашені згори рогами-серпанками портали. На моделі показано, що ці портали склалися з двох елементів у вигляді витягнутої по вертикалі латинської літери S, перетин яких вгорі утворив горизонтально розташований символ місяця у формі букранія. Реальні прототипи цих елементів могли бути виконані з дерева. У точці перетину конструкцій, а також на нижніх їхніх кінцях округлими наліпами діаметром біля 1 см показано виходи поздовжніх дерев'яних деталей даху. Дах вкритий малюванням з широких (1–1,8 см) паралельних стрічок. Форма і оздоблення даху, можливо, вказує на те, що він був перекритий м'якою покрівлею, зробленою з очеретяних матів.

Модель розділена на два приміщення – невеликий портик під арковим перекриттям та велику кімнату-зал, до якої з передпокою ведуть широкі, округлі в плані двері. Навколо входу ззовні поверхня стін була пофарбована в червоний колір. По червоному тлу темно-

коричневою фарбою внизу стіни нанесено орнамент з трикутників, які обведені тонкими білими лініями. Сліди орнаменту збереглися навколо дверей, але реконструювати його неможливо через погану збереженість. У великому приміщенні навпроти входу прорізане овальне в плані вікно.

Бічні стіни розділено вертикальними стовпами на три площини кожна. Фігурні стовпи, які мають навершя, схожі на горщики, піднімаються над краєм даху. На лівій бічній стіні в середньому простінку прорізане округле вікно діаметром до 2 см. З цього боку крайній зліва простінок покритий червоною фарбою, на якій збереглися білі горизонтальні лінії товщиною 1–1,5 мм. Тут, можливо, показано реальну конструкцію стіни будинку, яка складалася із закріплених між вертикальними стовпами відрізків колотого дерева, проміжки між стовпами були замазані глиною. У нижній частині простінків з обох сторін моделі нанесено орнамент у вигляді заштрихованих трикутників.

На задній стіні в нижній частині зображено широку коричневу стрічку-хвилю, обведену з двох сторін білими тонкими лініями. Навколо вікна по колу розміщено малі трикутники з білим облямуванням – вершинами назовні. Справа від вікна збереглося горизонтальне зображення лунниці, всього таких зображень на задній стіні могло бути два, вони були розташовані симетрично відносно вікна.

Стилістика виготовлення та орнаментация моделі вказує на те, що вона могла бути виготовлена на одному з поселень трипільської культури етапу В-ІІ, у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (Володимирівська група пам'яток).

Ще одна керамічна модель (Відейко, 2003: 88) зображає оздоблену розписом монументальну споруду, яка стоїть на платформі, що спирається на чотири масивні стовпи-колони. Поверхня моделі була вкрита світло-коричневим ангобом, розпис нанесено темно-коричневою фарбою. На платформі зверху помітні сліди ліплення моделі, коли стіни прикріплювалися по периметру. Збереглися численні відбитки пальців майстра. Платформа по периметру оздоблена малюванням у вигляді навкісних ліній.

Будівля має округлий дах, прикрашений на фронтонах згори рогами-лунницями. Арки

фасадів оздоблено розписом зі стрічок, утворених широкими та тонкими лініями. На арках по три невеличкі наліпи – один у центрі і два симетрично розташовані трохи нижче.

Дах вкритий малюванням з 4 розміщених паралельно стрічок, які складаються з двох широких ліній, простір між якими заповнений тонкими. Форма й оздоблення даху може вказувати на те, що він був перекритий м'якою покрівлею, імовірно, зробленою з очеретяних матів.

Модель розділено перегородкою на два приміщення – невеликий передпокій під арковим перекриттям та велику кімнату-зал, до якої з передпокою ведуть широкі округлі в плані двері. Стіна навколо дверей розписана тонкими горизонтальними лініями, які обрамлені широкими. У великому приміщенні навпроти входу прорізане овальне в плані вікно.

Бічні стіни вертикальними стовпами розділено на три площини кожна. На кожній зі стін напівкруглими наліпами показано по три вертикальних стовпи, вгорі зафарбовані коричневою фарбою. На стінах розпис складається з вертикальних ліній. При цьому стовпи обведені широкими, а в проміжку між ними – тонкими лініями.

На задній стіні, в якій прорізане кругле вікно, розпис навколо нього складається з прямокутника, що займає верхню частину стіни, утвореного широкими лініями, простір між якими заповнений тонкими. Нижче вікна проходить панель, оздоблена стрічками з навкісних тонких ліній, які утворюють трикутники.

Модель може бути віднесена до етапів ВІІ або СІ Трипільської культури, можливо, межиріччя Південного Бугу та Дніпра (Небелівська або Томашівська групи пам'яток).

Зображений на моделях тип споруд нагадує очеретяні храми, які споруджувалися в Месопотамії у V–IV тис. до н. е. і відомі за зображеннями на печатках (Відейко, 2003: 90–91)

Трипільці в Буго-Дніпровському межиріччі будували значні за розмірами і складні за конструкцією будівлі, у тому числі – двоповерхові, різноманітні громадські та оборонні споруди. Трипільські будівничі винайшли також новий тип укріплень для поселень-гігантів, поєднуючи в єдине ціле двоповерхові

житлово-господарчі комплекси. Будівлі розміщувалися паралельно одна до одної (по довгій осі) на відстані 1–1,5 м, з'єднувалися переходами на рівні другого поверху. Рештки таких укріплень досліджено в Майданецькому, Володимирівці (рис. 5: 4,5).

Масштаби будівництва громадських споруд-храмів, укріплень на поселеннях-протомістах, на нашу думку, вказують на зародження монументальної архітектури.

Економіка поселень-протоміст

Виходячи з фактичного матеріалу, за типом обробки ґрунту ми можемо характеризувати трипільське землеробство у Буго-Дніпровському межиріччі як мотичне. При цьому використання тяглової сили тварин для оранки слід розглядати як цілком вірогідне, але не доведене остаточно.

Важливим компонентом землеробської системи є спосіб використання земельних угідь. Виходячи з характеристики довколишнього середовища, поданої у попередньому розділі, ми бачимо, що навколо трипільських поселень у Побужжі були значні площі, вільні від лісу, що могли використовуватися для господарства. За складом культур землеробство було польовим.

Особливої потреби у вирубуванні лісу під поля не було, тим більше що схили, які займав цей ліс, були не зовсім зручними для розташування полів. Значні розміри польових угідь навколо поселень – до 3500 га в радіусі 4 км (однієї години пішого ходу) дозволяли мати перелогову систему землекористування.

Ця система є первинною для степових районів, але у трипільські часи в Побужжі переважали саме степові ландшафти. Перелогову систему виокремлює факт певного використання природних ресурсів ґрунту, організаційна пасивність господаря щодо підтримки родючості ґрунтів. Функціонування цієї системи на задернованих ґрунтах цілком може бути забезпечене мотикою. Остання і є єдиною категорією знарядь для обробки ґрунту, знайденою при розкопках трипільських пам'яток Побужжя. Основу перелогу складають ярові культури, а саме такими є пшениця-двозернянка, голозерний ячмінь та горох. Останній дозволяє провадити навіть певну сівозміну, що може впливати на строк використання ділянок (Павлик, 1991: 68–69).

Відсутність багатшарових поселень у цьому районі свідчить, що на старе місце не поверталися. Більше того, картографування пам'яток вказує на значну віддасть між великими поселеннями – 10–20 км. Це може бути свідченням того, що поля для землеробства вдруге могли не використовувати – тобто землеробство може бути визначене ще й як екстенсивне. Перенесення поселень з місця на місце, вірогідно, слід пов'язувати саме з цими особливостями господарства. У межах середнього радіусу освоєння (5 км) придатними для землеробства буди до 70% землі, що складало 5502 га. Ця площа могла бути розділеною на дві-три частини, 2700–1800 га кожна, які могли використовуватися по черзі. Таким чином теоретично цілком можливо є трипільна система землекористування.

Існування за межею середнього радіусу освоєної території поселення-супутника Тальне-2 (Круц, Відейко, 1991) дозволяло освоїти ще якісь площі на більшій відстані від базового поселення в Майданецькому, збільшити кількість перелогу і його строк, тим самим, певною мірою, продовжити сумарний час господарювання даної громади на одному місці до наступного переселення.

Враховуючи те, що ґрунти зі значною кількістю гумусу, близькі до сучасних, могли сформуватися, на думку фахівців, лише на межі атлантику і суббореалу, тобто коли вже зникли трипільські пам'ятки етапів ВІІ та СІ, наявні ресурси і потенціал землі використовувався максимально, а внаслідок господарювання родючість ґрунтів мала погіршуватись.

На одну фазу існування пам'яток ми маємо приблизно 60–100 років, можливо, це той час, за який можна було, використовуючи перелогову систему, отримувати достатні врожаї для існування великих громад. Радіус освоєння землеробських угідь коливається, за етнографічними даними, від 0,7 до 11 км, складаючи в середньому 5 км, що зумовлено фактором часу. Якщо прийняти це значення радіусу освоєної території для Майданецького (5 км), можна спробувати змодельувати перелогову систему рільництва на цьому прикладі. За останніми підрахунками кількість мешканців Майданецького складала від 6 до 9 тис. осіб (Шмаглій, Відейко, 1987б). Рахуючи по 0,3 га землі на душу (Бибиков, 1965), маємо розмір поля на 1 рік 1800–2700 га.

Однак, порівнюючи територію лісостепової смуги з площею, засвоєною трипільцями, важко погодитися з висновком В.О. Круца про те, що наявні ресурси було вичерпано повністю (Круц, 1989: 128). За нашими підрахунками, процент використання землі складав максимально 58–82% (Видейко, 1988). Таким чином, перелогова система землекористування цілком могла існувати у трипільського населення Буго-Дніпровського межиріччя на етапах VII та CI. Його технічною базою був мотичний обробіток ґрунту при ймовірному використанні тяглової сили тварин для боронування. Слід зазначити, що пшениця-двозернянка висівається у вигляді колосків (Янушевич, 1976), для чого оранка взагалі не потрібна. В умовах значних земельних ресурсів така система землеробства цілком могла забезпечити потреби населення.

Ключовим моментом моделі господарської адаптації ручних землеробів в умовах лісостепу став циклічний характер використання основного засобу виробництва – землі. На час початку засвоєння трипільським населенням Буго-Дніпровського межиріччя (Трипільля А, кінець VI – початок V тис. до н. е.) конкурентів у цій екологічній ніші не було. Конкуренція постала через кілька сотень років лише через зростання кількості трипільського населення, за умов збереження в незмінному вигляді екстенсивних форм господарювання. Аналіз розселення з Трипільля А до Трипільля VII та CI вказує на незмінність цих форм.

Спеціалізоване та домашнє виробництва трипільського населення Південного Побужжя етапів VII та CI свідчать про високий рівень техніко-економічної бази громад, складну структуру виробництва предметів побуту та знарядь праці. Остання складалася, на нашу думку, зі спеціалізованих виробництв – в галузі металообробки, гончарства, обробки кременю, можливо, ткацтва, будівельної справи, а також домашніх, натуральних виробництв, пов'язаних із виготовленням найпростіших знарядь праці, предметів побуту, одягу, взуття, прикрас (рис. 6; 7).

У свою чергу, спеціалізовані виробництва були пов'язані з поділом праці як у межах громад, поселень (гончарство, ткацтво), так і між окремими регіонами Трипільсько-Кукутенської спільноти (кремень) та сусідніми

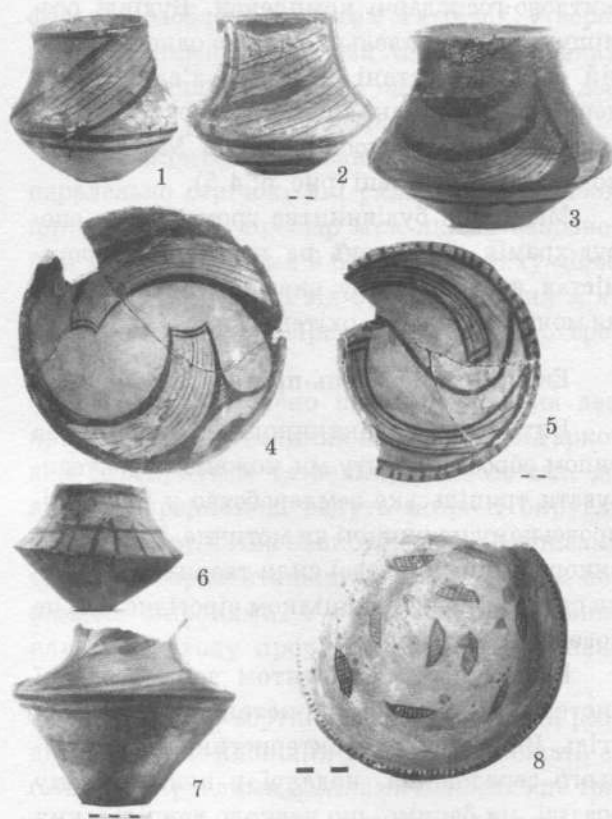


Рис. 7. Столовий посуд з розписом: 1–5 – поселення Небелівка, небелівська група, приблизно 3900–3700 до Р. Х; 6–8 – Майданецьке, томашівська група, близько 3700–3500 до н. е.

Fig. 7. Painted pottery: 1–5 – settlement of Nebelivka, Nebelivka group, near 3800–3700 BC; 5–6 – Maydanetske, Tomashivka group, near 3700–3500 BC

культурами (продукти металургії та металообробки). Будівельна справа, що перебувала на високому рівні, потребувала розподілу між, власне, фізичною та розумовою організаційно-адміністративною працею. Таким чином, ми спостерігаємо певний прогрес як у технології виробництв, так і в поділі праці, причому як у виробничій, так і в інтелектуальній сферах.

Інтерпретація поселень-гігантів

Ці пам'ятки інтерпретуються дослідниками по-різному. Склалося дві основні точки зору. Перша – ці поселення є протомістами, друга – це агломерації ранньоземлеробського населення, які утворилися для захисту миролюбних трипільців-землеробів від агресивних кочовиків-степовиків. За визначенням, прото-

місто є специфічною формою консолідації земельної громади, місто і село, які являють собою єдине ціле. Протомісто є адміністративно-політичним, економічним, військовим та ідеологічним центром певної околиці.

Аналіз внутрішньої структури поселень гігантів (житла, планування) та структури синхронних трипільських поселень у Буго-Дніпровському межиріччі дозволив реконструювати складну суспільну ієрархію.

Тут одночасно існувало кілька територіальних груп поселень. У кожній було одне поселення-гігант та кілька дрібних (1–10 га) або середніх (20–50 га) селищ. Усі групи входили до одного локального варіанта Трипілья (групи: небелівська – етап ВІІ, томашівська – етап СІ). Одне з поселень-гігантів на кожній хронологічній фазі мало найбільші розміри – Небелівка (ВІІ, 300 га), Тальянки (СІ, 450 га) – і, можливо, відіграло функцію столичного (рис. 8). Поселення-гіганти могли утворитися внаслідок інтеграції десятків громад-поселень. Кількість жителів поселень однієї такої групи складала від 6000 до 15 тис. осіб, а локального об'єднання 10–34 тис. Перед нами колективи, численність яких вказує на наявність складної суспільної організації. Головними стимулами до утворення протоміст була потреба контролю над територією, природними та людськими ресурсами, для чого необхідною умовою була концентрація населення в одному місці.

Трипільські поселення-гіганти були центрами значних околиць (Майданецьке – 140 км², Тальянки – 250 км²), у них зосереджувалося економічне життя, вони були адміністративними, військовими, ідеологічними осередками. У них ми бачимо у початкових формах такі археологічні ознаки міста, як монументальна архітектура (укріплення, громадські будівлі), протописемність (певна знакова система з об'ємних і графічних символів), кількість жителів понад 5000 осіб. Вони стали осередками, де розвивалося ремесло (гончарство, можливо металообробка, ткацтво, кременярство), їх існування було неможливим без створення розгалуженої та ефективної системи зовнішніх економічних зв'язків для обміну сировиною та готовими виробами (кремень, метал). Тобто є певні підстави називати цей тип пам'яток протомістами.



Рис. 8. Планування поселень-протоміст за даними дешифрування аерофотознімків: 1 – Ятранівка; 2 – Колодисте; 3 – Небелівка; 4 – Глибочок (за К. Шишкіним, 1985)

Fig. 8. Planning of proto-cities (aerial survey): 1 – Yatranivka; 2 – Kolodyste; 3 – Nebelivka; 4 – Glybochok (by K. Shyshkin, 1985)

Вони мали утворитися не для боротьби з войовничими степовиками (економічний і демографічний потенціал яких у цей час був не до порівняння з Трипільям), а внаслідок протиріч між трипільськими вождівствами, які вели боротьбу за володіння земельними ресурсами лісостепу. Саме це могло бути вагомим стимулом для суспільного прогресу трипільців. Відкриття трипільських протоміст підтверджує думку щодо наявності певних проміжних ланок між архаїчними суспільствами та утворенням перших цивілізацій.

Південно-Побузька «конфедерація» етапів ВІІ–СІ весь час свого існування в ІV тис. до н. е. виглядає як структура замкнена і до того ж схильна до експансії – особливо на схід, до Дніпра, про що свідчить поширення в цьому напрямку пам'яток небелівської групи за межі басейну Південного Бугу (Круц, Рижов, 1985; Круц, 1989, рис. 1). Отже, у нашому випадку збігається і така риса нових структур як незначні масштаби їх первинного утворення, локальність, територіальна обмеженість.

Демографічні показники конфедерації протягом її існування були різними – від 9–12,6 тис. осіб у час Володимирівської групи до 24,8–34,4 тис. осіб на другій фазі Томашівської групи. Зазначено моменти зменшення кількості населення, особливо на першій та четвертій фазах розвитку Томашівської групи. Вони пов'язані, можливо, з міграціями населення.

Передумовою виникнення ієрархічних структур були такі явища, як зростання кількості населення в умовах обмеженості можливостей територіальної експансії, виникнення суперечок у розподілі земельних та водних ресурсів. У такій ситуації виживання громади залежало від її міцності – економічної та військової. Останні в умовах низького розвитку виробничих відносин та примітивності озброєння спиралися, насамперед, на зростання чисельності колективів, їх концентрацію в межах великих населених пунктів – «протоміст».

Історично протомісто як особливий перехідний тип поселення відповідає добі класоутворення та політогенезу. Його риси – виконання великого спектра завдань економічного, політичного, соціального, ідеологічного та військового характеру. Основна маса населення – селяни-землероби, як правило, етнічно однорідні. Населення протоміст – це, насамперед, селяни, організовані у поземельні (сусідські) та великосімейні громади. Внутрішня потреба сільських громад у політичному об'єднанні (найчастіше для самозахисту) була стимулом для згуртування, а іноді – керівна роль суспільної верхівки, яка використовувала ресурси спільноти для збільшення власного добробуту та міці, призводили до утворення протоміст (Андреев, 1987).

Протомісто ми розуміємо як місто і село, що складають структурно єдине ціле. Це перша перехідна форма до утворення справжніх ранніх міст. Слід зауважити, що могли мати місце і зворотні процеси – дезінтеграція протоміст за несприятливих економічних та політичних умов.

Нами виділено шість рівнів у соціальній організації трипільського населення Південного Побужжя на етапах ВІІ та СІ. Археологічним еквівалентом цих рівнів є:

1) житло;

- 2) група жител (до 20) на поселенні;
- 3) мале поселення або відповідна група будівель на великому поселенні;
- 4) велике поселення;
- 5) мікрогрупа поселень;
- 6) локально-хронологічна група поселень.

Крім того, можливе виділення проміжного рівня між малим поселенням (до 20 га) та великим – це середні за розмірами, площею 30–50 га, поселення або овальні структури на поселеннях-гігантах, що нараховують сотні будівель.

Різниця у масштабах мікрогруп наштовхує на думку про існування вищих чи нижчих ступенів у ієрархії мікрогруп у межах локально-хронологічних груп поселень. При цьому можливе виділення «столиць», якими могли бути найбільші поселення «головних» мікрогруп.

Палеодемографічні реконструкції вказують на значний демографічний потенціал Побужжя на етапах ВІІ та СІ. Вони дають змогу приблизно підрахувати кількість населення, що відповідає тому чи іншому рівню соціальної організації. Ці величини мають такий вигляд:

Рівень	Кількість населення, осіб
1	5–7
2	100–140
3	Від 200–280 до 1000–1400
4	2200–14000
5	5200–6200
6	Від 9000–12 500 до 24 800–34 400

Соціальний устрій трипільського давньо-землеробського населення Південного Побужжя на етапах ВІІ–СІ був дуже схожий на організацію суспільств мотичних землеробів Дворіччя, Африки, Центральної Америки з такими інституціями, як великосімейна громада, сільська громада – поселення, протомісто, «ном», конфедерація або ліга «номів». Така кількість спільних рис не може, на нашу думку, бути випадковою. Вони свідчать про наявність закономірностей у явищах, які ми спостерігаємо на матеріалах археології, історії та етнографії. Усе це дає змогу зробити висновки про те, що виникнення складної структури трипільського населення у Південному Побужжі на початку ІV тис. до н. е. проходило

тими самими шляхами, що й на інших територіях у різні часи.

«Степові племена» і виникнення трипільських протоміст

Немає прямих свідчень тиску «степових» племен на трипільські, який би спонукав останніх до будівництва укріплених поселень-гігантів.

Зрозуміти динаміку та характер відносин степових та трипільських племен неможливо без аналізу їхніх господарських систем. Найближчі до трипільської території середньостогівські пам'ятки зосереджені в басейні Дніпра в лісостеповій смузі. Господарство цього населення було пов'язане з використанням ресурсів великих річкових долин, де були умови для розвитку тваринництва і землеробства, а також багаті мисливські та рибальські угіддя. Найближчі до трипільців громади середньостогівської спільноти займалися переважно полюванням.

Культури «степової бронзи» Євразії, на думку етнографів, належали до моделі господарської адаптації пастухів-скотарів та землеробів, які поєднували тваринництво з мотичним землеробством. При цьому тварини більшу частину року утримувалися на пасовиськах у районі стаціонарних поселень. Жодних археологічних даних, які б свідчили про наявність степового кочівництва в мідному віці у V–IV тис. до н. е., немає. Європейська традиція кочівництва виникла на екологічному тлі глобальної аридизації клімату, що мала місце на зламі IV–III тис. до н. е. При цьому було використано наявні передумови – одомашнення коня, поширення тваринництва, появу колісного транспорту.

Можна твердити, що в енеоліті не існувало економічних причин для освоєння середньостогівським та нижньомихайлівським населенням територій, заселених трипільцями. Для випасу поголів'я великої рогатої худоби навряд чи існувала потреба пересуватися на десятки і сотні кілометрів вглиб лісостепу, коли поруч лежала широка долина Дніпра та його приток.

Теза щодо проникнення на трипільські території з метою грабунку базується на реконструкції військового потенціалу «степових» племен. Вважається, що основою його була кіннота (факт одомашнення коня, «скі-

петри» із зображенням м'якої зброї), озброєна списами з кременевими наверхами, бойовими молотами з рогу оленя, луками та стрілами (Телегін, 1974). Однак наявність одомашненого коня та засобів керування ним ще не є свідченнями його військового використання. М'яка зброя недостатня для керування бойовим конем. Можливий варіант застосування коней як тяглової сили для транспортних засобів. Якщо не брати до уваги кінноти (до речі, домашній кінь був відомий трипільцям ще до появи так званих «степових» культур на історичній арені), то переваг в озброєнні – а отже, і шансів на перемогу – «степове» населення не мало жодних.

Кількісна ж перевага була на боці трипільських племен. Демографічний потенціал Трипілья в цей період був найвищий між Дністром та Дніпром, а кількість мешканців протоміст могла сягати 10–15 тис. осіб. Елементарні підрахунки показують, що для того, щоб організувати, наприклад, набіг на Майданець, «степовики» мали б мобілізувати воїнів на обширах від Волги до Дунаю. То хто на кого мав чинити тиск?

Взявши все сказане до уваги, ми дійшли висновку про відсутність військових передумов для помітного тиску з боку степових племен на трипільський світ в V – першій половині IV тис. до н. е., тобто в період виникнення та існування трипільських протоміст. Не існувало ні екологічних, ні економічних, ні військово-технічних передумов для «степової інвазії».

Лише глобальна криза ранньоземлеробських суспільств наприкінці IV тис. до н. е. та перебудова господарства у південних сусідів відкрила останнім шлях до Лісостепу, про що свідчать численні кургани ямної культури на місці давно залишених трипільських поселень Побужжя (Шмаглій, Видейко, 1991).

Зникнення поселень-протоміст

Проблема кризи трипільського суспільства Побужжя в середині IV тис. до н. е. має розглядатися системно. На етапах VII–VI відбувся перехід від територіальної експансії Трипілья до освоєння захоплених територій, що зумовило ускладнення відносин між окремими частинами трипільсько-кукутенської етнокультурної спільноти, поглиблене нерівномірністю розвитку та різними природними

умовами існування. Це було основним фактором ускладнення суспільних систем, що опинилися в центрі цих протиріч.

Утворилося замкнене коло: експансія – криза – експансія, яке врешті-решт було розірване, внаслідок кризи ресурсної бази як через місцеві антропогенні впливи (Круц, 1989), так і глобальні кліматичні зміни (Петренко, 1989). За умов стагнації у розвитку продуктивних сил неминучою була системна криза, яка охопила суспільні інститути Трипілья у другій половині IV тис. до н. е., що збіглося також з несприятливими екологічними змінами. При вичерпанні або зникненні природних ресурсів територія була покинута, а ієрархічна система розпалася, самоліквідувалася. Останні поселення-гіганти існували ще на етапі СІ (Вільховець, поселення Косенівської групи має С14 дати біля 2750 р. до н. е.).

Література

- Андреев М.В. Ранние формы урбанизации // СА. – 1987. – № 3. – С. 3–18.
- Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи ВІІ–СІ): Автореферат. канд. дис. – К., 1992. – 20 с.
- Відейко М.Ю. Давні поселення України. – К., 2000а. – 124 с.
- Відейко М.Ю. Причини виникнення трипільських протоміст // Археологія. – 2000б. – № 1.
- Відейко М.Ю. Трипільські протоміста. Історія досліджень. – К., 2002а. – 144 с.
- Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. – К., 2002б. – 142 с.
- Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація: Видання друге. – К., 2003. – 184 с.
- Круц В.А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. – К., 1977. – 160 с.
- Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология: Материалы и исследования. – К., 1989. – С. 117–132.
- Круц В.А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства. – РПГТ. – К., 1990. – С. 43–47.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Тальянки – поселение трипольской культуры на Буго-Днепровском междуречье // Археология и палеогеография мезолита и неолита Русской равнины. – М., 1984. – С. 26–29.
- Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10.
- Сафронов В.А. Индоевропейские прародины. – Горький, 1989. – 386 с.
- Телегін Д.Я. Середньостогівська культура епохи міді. – К., 1973. – 171 с.
- Ткачук Т.М. До змісту поєднань знаків у розписі трипільського посуду етапу СІ // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тези доп. – Кам'янець-Подільський, 1990а. – С. 20–21.
- Ткачук Т.М. Орнаментація посудов из трипольских поселений Тальянки и Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тезисы 1 полевого семинара ИА АН УССР. Тальянки – Веселый Кут – Майданецкое, август 1990 г. – К., 1990б. – С. 152–154.
- Ткачук Т., Мельник Я. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 237с.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М.: Наука, 1985. – 271 с.
- Шишкін К.В. З практики дешифрування аерофотознімків в археологічних цілях // Археологія. – 1973. – Вип. 10. – С. 32–38.
- Шишкін К.В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки // Археологія. – 1985. – Вип. 52. – С. 72–77.
- Шмаглій М.М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. – К., 2001. – 123 с.
- Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Пізньотрипільське поселення поблизу с. Майданецького на Черкащині // Археологія. – 1987. – Вип. 60. – С. 58–71.
- Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста // Археологія. – 1993. – № 3. – С. 52–63.
- Тодорова Х. Каменно-медната епоха в България. – София, 1986.
- Тодорова Х. Энеолит Болгарии. – София, 1989.
- Ellis L. The Cucuteni-Tripolye culture: A Study of Technology and origins of Complex Society. – BAR International Series, 1984. – 217 p.
- Ellis L. Population growth, food storage and ceramic manufacturing centers in Pre-Bronze Age Europe. – La civilisation de Cucuteni en contexte Europeen. – Iasi, 1987. – P. 175–191.
- Gimbutas M. Europe c. 7000–3500. The earliest European civilization before the infiltration of the Indo-European peoples. – JIES, n. 1. – 1973. – P. 1–20.
- Gimbutas M. The Civilization of Goddess: The world of Old Europe. – San Francisco, 1991
- Kruk J., Miliscauskas S. Rozkviat i upadek spolecenstw rolniczych neolitu. – Krakow, 1999. – 403 p.
- Parzinger H. Studien zur chronologie und kulturgeschichte der jungstein, kupfer- und fruhbronzezeit Zwischen Karpaten und Mitlerem Taurus. – Mainz am Rhein, 1993. – RGF. – B. 52. – T. 1–2.

Taylor T. Aspects of settlement diversity and its classification in South-Eastern Europe. – WA, vol. 19, n. 1. – 1987. – P. 1–22.

Videiko M.Yu. Tripolye «pastoral» contacts. Facts and character of interactions. Baltic-Pontic Studies, 1994. – P. 5–28.

Videiko M.Yu. Die Grosse Tripolyle Culture Siedlungen auf Ukraine // Eurasia Antiqua. – 1996. – N 1.

Videiko M.Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture. – BPS, v. 7. – 1999. – P. 34–71.

Videiko M.Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200–2750 BC. – BPS, v. 9. – 2000. – P. 13–68.

Whittle A. Europe in the Neolithic. The Creation of New Worlds. – Cambridge, 1996.